В. І. ЯРМАК

ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ВИМІРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕТЕРИТАЛЬНИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА В СЕРБСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглянуто співвідношення загальнонаукових, семантичних і формально-граматичних параметрів дослідження синтетичних та аналітичних форм минулого часу дієслова в сучасному сербському літературному дискурсі. Функціонування претеритальних форм дієслова аналізується в контексті геополітичного положення країни, історії сербського народу й специфіки формування його менталітету.

Ключові слова: синтетичні претеритальні форми, аналітичні претеритальні форми, імперфект, аорист, перфект.

Дієслово залишається основним лексико-граматичним засобом, здатним передавати безліч відтінків у відображенні часу в художньому дискурсі. Художня література найбільшою мірою репрезентує уявлення про час, що характеризуються яскраво вираженою антропоцентричністю й національною маркованістю, а художній дискурс акумулює й синтезує різні моделі часу. Тому дослідження способів репрезентації часу в художніх творах мають інтердисциплінарний характер і передбачають урахування низки параметрів. Одним з найцікавіших аспектів є можливі види кореляції між науковими уявленнями про минулий час і його відображенням у сербському літературному дискурсі, який демонструє різновиди симбіозу філософського осмислення часу й авторської фантазії.

Боснійський письменник М. Селимович наголошував, що взагалі вважає час і дійсність галюцинацією: «Чи існує минуле, або ж сучасність захаращує його, неначе бур'ян? Або ж існує лише минуле, бо сучасності немає; і ми усвідомлюємо її лише тоді, коли вона мине» [1]. М. Павич, сербський історик літератури, у притаманній йому манері висловлює думку про часовий континуум: «Твоє минуле ховається в твоєму мовчанні, теперішнє — у твоєму мовленні, а майбутнє — у твоїх хибних кроках» [2]. Тут закладено багато способів прочитання сенсу часу: адже мовчання зазвичай є не лише замовчуванням, а й переосмисленням і спогляданням подій крізь призму сучасності й майбутнього. Отже, уявлення про те, що минуле — щось абсолютно певне, що можна оцінити з історичної дистанції, часто виявляються примітивними. Про це образно писав М. Бердяєв: «Майбутнє є вбивцею кожної миттєвості, що минула; злий час розірвано на минуле й майбутнє, у середині якого стоїть якась невловима точка. <…> Є два минулих: минуле, яке було і яке зникло, і минуле, що й зараз існує для нас як складова час-

[1] *Selimović M.* Krug: Nezavršeni roman iz savremenog života // Sabrana dela. — Beograd, 1988.— S. 127.

[2] https://www.goodreads.com/author/quotes/80824.Milorad_Pavi.

© В. І. ЯРМАК, 2017

тина нашого теперішнього» [3]. Цю тезу підкріплює думка М. Гайдеггера: «У правильно осмисленому й експлікованому феномені часу вкорінено центральну проблематику всієї онтології» [4].

Незважаючи на схематизм і недосконалість поділу часового континууму на минуле, теперішнє і майбутнє, дозволимо собі, принаймні умовно, стверджувати, що минуле може сприйматися як антецедент стосовно теперішнього й майбутнього. Проте, слушно зазначає А. П. Загнітко, як найскладніша частина мови, «дієслово здавна хвилювало й цікавило лінгвістів своєю неповторністю та послідовністю формального (найбільша наповненість словоформ) і семантичного виявів. <...> У морфологічному просторі дієслівна категорія часу є енергетично сильною, однак її енергетика ситуативно зумовлена і дейксисно навантажена. <...> Категорія часу дієслова постає ситуативно зумовленою та предикативно навантаженою у внутрішньореченнєвій структурі» [5].

На відміну від просторових відношень, часові відношення підлягають граматикалізації. Досить виграшними в цьому контексті є характерні риси сучасного функційно-категорійного підходу до опису дієслівної системи з погляду дослідження. Вони спираються на два методологічно значущі концепти — семантичний і функційний, які нині поєднуються в межах підходу, що визначається як функційно-категорійний. К. Симонова зазначає, що останній «не заперечує традиційного, враховує його здобутки, однак його концептуальні положення ґрунтуються на комплексному поєднанні формально-граматичних (від форми до значення) і семантико-граматичних (від значення або функції до форми) особливостей аналізованих мовних явищ. <…> На прикладі граматичних категорій дієслова виразно простежуються у їхньому складі три угруповання, що репрезентують ознаки трьох рівнів граматики — морфологічного, словотвірного і синтаксичного. Саме це дало підстави вченим кваліфікувати їх як міжрівневі, тобто такі, що виявляють ознаки двох або більше граматичних рівнів. <…> Власне-морфологічними, тобто категоріями словозмінного типу, у новітніх дослідженнях визначено лише дві непохідні категорії — часу і способу <…> Крім того, вони мають і виразні морфологічні (словозмінні) показники — закінчення особової парадигми» [6]. Іноді думки лінгвістів щодо визначення диференційних критеріїв погляду на проблему взаємозв'язку категорій часу й способу дещо різняться. Так, наприклад, В. М. Барчук диференційним з погляду категорії часу вважає критерій моменту здійснення дії, а релятивним — способу здійснення дії [7]. К. Г. Городенська підкреслює найістотнішу, на наш погляд, особливість відображення в мові категорії часу: «З моментом мовлення співвідносяться не самі стани та дії, що відбуваються в об'єктивній дійсності. З цим часовим орієнтиром їх співвідносить мовець, функція якого полягає в констатуванні об'єктивності дій та станів, що передують моменту мовлення або збігаються з ним, а також у висловленні своєї оцінки про реальність, яка відбувається після моменту мовлення» [8]. На основі порівняльного аналізу категорій часу й способу дієслова

[3] https:chronos.msu.ru/old//quotations/tsitaty_vremya.htm.

[4] *Heidegger M.* Sein und Seit. — Tubingen, 1960. — S. 18.

[5] *Загнітко А. П.* Семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності // Мовознавство. — 2014. — № 5. — С. 3; 5.

[6] *Симонова К. Г.* Граматичні категорії дієслова: основні підходи до вивчення // Укр. мова.— 2012.— № 1. — С. 35–36; 37.

[7] Див: *Барчук В. М.* Формальна і функціонально-семантична співвіднесеність категорій часу та способу // Там же.— 2011.— № 4.— С. 80; 83.

[8] *Городенська К. Г.* Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу // Мовознавство.— 1997.— № 1.— С. 41.

у позамовній дійсності дослідниця доходить важливого висновку про чітке розмежування двох самостійних дієслівних граматичних категорій: категорії часу, яка є відображенням реальних з погляду мовця дій та станів до моменту мовлення, і категорії способу дієслова, яка передає відношення між мовцем і потенційними діями й конкретизується через визначення мовцем умов для виконання потенційних дій та як спонукання мовцем когось здійснити потенційну або бажану дію [9].

Ми поділяємо думку сербської дослідниці І. Антонич про те, що здебільшого «зв'язок між часом і мовою маніфестується у двох основних іпостасях: (1) час по-різному виявляється в мові. Мова відбиває концептуалізацію часу, але (2) й мова виявляється в часі й, відповідно до цього, перебуває в постійному русі й підлягає змінам. <…> Незалежно від різних можливих поглядів на співвідношення простір — час в інших науках, нині в лінгвістиці все-таки домінує думка про те, що часові відношення в мові являють собою метафоризацію просторових відношень» [10]. Ця теза безпосередньо суголосна позиції Р. Козеллека, автора відомої праці про часові пласти: «Коли говориш про час, не обійтися без метафор, бо час стає доступним уявленню лише через певні просторові одиниці. …Питання, пов'язані з простором і часом, постійно перехрещуються між собою попри той факт, що первинним джерелом метафоричної виразності всіх часових образів залишаються просторові уявлення» [11]. Аналізуючи специфіку співвідношення лінгвістичного і фізичного часу в дослідженнях Т. Дешерієвої про безпосереднє підпорядкування лінгвістичного часу фізичному та філософському його розумінню [12], ми радше схильні приєднатися до думки дослідників, які надають вирішального значення когнітивному підходові, антропоцентричним концепціям і відмінностям лінгвістичної та філософської часової картин світу [13], а також тій обставині, що мова по-різному структурує свідомість, а отже, «руйнується єдина модель часу, позбавлена протиріч» [14].

Унікальність сучасного синхронного зрізу сербської літературної мови, яка безпосередньо відбивається і в художньому дискурсі, полягає, зокрема, в конфігурації її претеритальної системи. Ю. С. Маслов виділяє так званий «напіваористний» сербсько-хорватський тип, що посідає проміжне положення між північнослов'янським «безаористним» типом (до якого, зокрема, належать усі східнослов'янські мови), і так званою «аористною» групою, яку репрезентують болгарська й македонська мови [15]. У мовах, що належать до північнослов'ян-

[9] Там же.— С. 42.

[10] *Antonić I.* Vremenska rečenica.— Sremski Karlovci ; Novi Sad, 2001.— S. 42–43.

[11] *Козеллек Р.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Пер. з нім. В. Шведа.— К., 2006.— С. 21.

[12] Див.: *Дешериева Т. И.* Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам // Вопр. языкознания.— 1975.— № 2.— С. 111.

[13] Див., наприклад: *Piper P.* Jezik i prostor.— 2. dopunjeno izd.— Beograd, 2001.— S. 92–100; *Артемова О. А.* Современные тенденции исследования времени в языке // Карповские науч. чтения.— Минск, 2014.— Вып. 8. Ч. 2.— С. 163–166; *Марковський Б. В.* Міфологічні основи сприйняття часу в християнській традиції // Мультиверсум : Філософ. альм.— К., 2008.— Вип. 72.— С. 178–189; *Наконечна-Роганіна Л. Б.* Про співвідношення лінгвістичного та фізичного часу // Лінгвіст. студії.— Донецьк, 2010.— Вип. 21.— С. 66–69; *Наконечна-Роганіна Л.* Синтез семантики часу і простору в українській мові // Там же.— 2011.— Вип. 22.— С. 32–36.

[14] *Иванова Т.* Концепт «время» и модели времени в грамматике // Українознав. альм.— 2012.— Вип. 9.— С. 139–140.

[15] Див: *Маслов Ю. С.* Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание. — М., 2004.— С. 225–249.

ської групи, прості (синтетичні) претерити — аорист та імперфект — рано втрачаються, а на зміну цій опозиції приходить опозиція у вигляді перфективно-неперфективної групи дієслівних форм, у той час як загальнослов'янський претерит трансформується в простий претерит, який, власне, більше не може вважатися перфектом.

Непересічність ситуації посилюється відсутністю в сербській мові так званого переповідного способу, а також тією обставиною, що вона не належить до мов, у яких існують чіткі правила узгодження часових форм минулого часу. Дослідження історії сербської мови з урахуванням комплексу об'єктивних і суб'єктивних передумов її розвитку свідчить про те, що на тлі своєрідної експансії перфекта різні дієслівні форми минулого часу протягом різних етапів її становлення, а надто в новітній період, неоднаковою мірою поширені в різних діалектних ареалах. Крім цього, наразі синтетичні форми минулого часу тією чи іншою мірою присутні у мовній свідомості сербів.

Повертаючись до діалектологічної мапи, зазначимо, що в говірках, поширених на південь від Сави й Дунаю, відомий діалектолог М. Окука фіксує зникнення імперфекта, у той час як аорист він кваліфікує як живу категорію, на відміну, скажімо, від шумадійсько-воєводинських говірок, де його вживання обмежене, а плюсквамперфект використовується досить рідко [16]. Особливістю косовсько-ресавських говірок є доволі часте вживання аориста та імперфекта, тоді як у межах групи призренсько-тимокських діалектів імперфект уживається набагато рідше, ніж аорист. У східногерцеговинському діалекті аорист продовжує функціонувати, імперфект же має обмежену сферу використання й поступово втрачається. Для східногерцеговинського діалекту характерні збереження аориста й поступове зникнення імперфекта.

Отже, на морфологічному рівні ми є свідками своєрідної «агонії» синтетичних форм минулого часу (більшою мірою імперфекта і плюсквамперфекта, меншою — аориста). Утім, процес звуження сфери їхнього функціонування супроводжується цікавими наслідками: «Оскільки вони вживаються дедалі рідше, — зазначає П.-Л. Тома, — форми імперфекта, аориста і плюсквамперфекта можуть ставати експресивнішими: вони вживаються для досягнення стилістичних ефектів фокалізації, підкреслення <…>, пришвидшення або "стоп-кадру". <…> Така конкуренція сприяє появі ефекту експресивності» [17].

Наявна мовна ситуація є промовистою ілюстрацією до відомої тези О. С. Мельничука про те, що «важливу роль у процесі історичних змін мови відіграє <...> суперечність між тенденцією до стійкості й однаковості мовних навиків у всіх членів мовного колективу і зумовлюваними різними причинами <...> неусвідомленими відхиленнями в мовній практиці кожного члена колективу від загальноприйнятих зразків вимови і осмислення мовних форм» [18]. Окреслюючи обриси цього сегмента граматичного поля темпоральності в сербській мові, зазначимо, що його ядро становлять грамеми минулого часу: *перфект*, *аорист*, *імперфект*, *плюсквамперфект*, *перфект без допоміжного дієслова* тощо, а також часові дієслівні форми, які в художньому дискурсі демонструють здатність до транспозиції, до відходу від своєї основної семантики і до вживання в генетично невластивій їм функції минулого часу: *футурум (майбутній час) I*, *кондиційний*

[16] Див.: *Okuka M.* Srpski dijalekti.— Zagreb, 2008.— 135 s.

[17] *Тома П.-Л.* Експресивност при употреби претеритних времена // Тезе и резимеи 45. Међународног састанка слависта у Вукове дане (17–20.IX.2015).— Београд, 2015.— С. 11.

[18] *Мельничук О. С.* Розвиток мови як реальної системи // Мовознавство.— 1981.— № 2.— С. 2; 29.

ціонал (умовний спосіб), *інфінітив*, *імператив* і т. д. На периферії перебувають недієслівні засоби — прислівники, іменники, прикметники, функція яких зводиться до локалізації дії в часі. До дальніх периферійних ділянок слід віднести дієприкметники, дієприслівники, вербоїди та синтаксичні конструкції, що мають модальне значення.

Проте вивчення граматичних засобів вираження минулого часу в сербському літературному дискурсі переконливо свідчить про те, що претеритальні форми дієслова й інші мовні засоби є лише експліцитними показниками вияву темпоральності. Очевидно, що суто лінгвістичного виміру — недостатньо, а отже, до дослідження слід залучити складний комплекс екстралінгвальних явищ, онтологічних, філософських та інших параметрів.

Ця проблема сягає своїм корінням історичної долі сербського етносу, багатовікового перебування в складі Османської та Австро-Угорської імперій. Пояснення слід також шукати і в специфіці геополітичного положення Сербії як країни, що лежить на перехресті різних релігій і культурних ареалів, у її буремній історії, у ментальності й генетичній пам'яті народу. Таким чином, ідеться про весь багатий історико-культурний контекст, про сакралізацію так званого «косовського міфу», великою мірою відображеного в драматично насиченому сербському епосі, а також в уявленнях про час представників сербської нації, які населяють різні території цієї країни [19].

Слід зазначити, що образ минулого часу в сербському художньому дискурсі, безумовно, відбиває загальнолюдські уявлення про цю складну категорію в контексті синтезу кількох моделей часу, що їх виділяють сучасні дослідники. Зокрема, нині здебільшого превалюють уявлення про час, які, власне, є синтезом чотирьох наявних моделей часу. Згідно з цими уявленнями, міфологічна модель є породженням аграрного культу. Схематично її можна зобразити у вигляді кола, яке символізує воскресіння людини після смерті й початок її нового життя. Друга модель — есхатологічна. Її основна ідея зводиться до того, що вся історія людства — це драма, текст, який уже заздалегідь написано. Третя модель — ентропійна; згідно з нею ніякого безсмертя не існує, але за інтенцією — протягом того нетривалого періоду, поки людина жива, вона є господарем усього. Четверта модель (втілення концепції Д. В. Данна) — це серійна модель часу, за якою час є багатошаровим і багатовимірним, і він є настільки багатовимірним, скільки існує спостерігачів [20].

Утім, не варто забувати й про те, що вужчим, так би мовити, безпосереднім «спадковим» теоретичним підґрунтям, певним виявом генетичної пам'яті народу в граматичному втіленні часу в сербській художній літературі стали народні уявлення про час давніх балканських слов'ян, які досить детально описано в науковій літературі. Свого часу сербський географ, етнолог, антрополог та історик Й. Цвіїч широко висвітлював цю проблему в багатьох своїх працях, зокрема в розвідці «Психічні особливості південних слов'ян». Так, описуючи вдачу й риси характеру різних антропологічних типів сербів, він репрезентує їх здебільшого як людей енергійних, готових до самопожертви, з живою психологічною природою, у яких матеріальні цінності перебувають на другому місці порівняно з духовними.

---

[19] Див., наприклад: *Перић Д. Ж.* Поетика времена српских усмених епских песама предвуковског бележења и Вукових збирки. — Београд, 2013. —369 с. + 28; *Ћирковић С.* Стереотип времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије. — Београд, 2011. — 385 с.

[20] Докладніше про це див., наприклад: *Руднев В. О* моделях времени.— https://theoryandpractice.ru/posts/7481-rudnev.

Представників сербського етносу автор описує як людей, котрі плекають свій національний менталітет і національну ідею, побожних, з патріархальними й стійкими моральними засадами, що особливо виявляються у ставленні до предків, родини, історії, батьківщини, релігії та основних онтологічних категорій буття [21].

Зрозуміло, що попри всю повагу до наукової спадщини Й. Цвиїча нині ці спостереження й описи не можна сприймати однозначно, адже етнос розвивався й змінювався, і невипадково сучасні дослідники схиляються до думки, що історичний розвиток спростував деякі спостереження вченого. Однак, незважаючи на історичні обставини, що спричинили примусове тривале перебування сербів на території інших держав, в одній із найновіших праць сербських істориків та етнологів про приватне життя сербів показово зроблено акцент на тому, що психологічно сербське населення вирізнялося серед інших верств. Вирізнялося воно і в своєму ставленні до смерті як органічної частини минулого часового континууму. Увагу привертає, зокрема, таке цікаве свідчення: «У Габсбурзькій монархії православ'я мало статус віросповідання, до якого ставилися толерантно, що вможливлювало певні види публічної маніфестації віри, до них також зараховувалося право на публічні й урочисті похорони, що в Османській імперії було заборонено. <…> Розуміння невідворотності смерті як складника життя було частиною традиційного менталітету сербської етнічної групи, що представники інших етнічних груп у монархії, як і сама влада, часто сприймали з нерозумінням і обуренням» [22].

Варто також звернути увагу на те, що, незалежно від багатьох спільних моментів у поглядах сучасних людей на час і від того, який саме акцент (міфологічний, релігійний, пов'язаний із фундаментальними науками тощо) превалює у соціокультурному конструюванні реальності й ментальності представників різних європейських народів, важливі зміни відбуваються не лише в змісті й характері інтерпретації концепції часу. Ідеться про відчутну амбівалентність у сприйнятті основних категорій буття: з одного боку, про наявність певного набору констант, з другого, — про виразну тенденцію до роз'єднання й фрагментарність як про риси, протилежні традиційній культурі [23].

Ця теза має безпосередній стосунок і до ментальності сербів як одного зі слов'янських народів, що здавна населяють балканський простір. У цьому контексті треба враховувати принаймні два визначальні моменти. Так, більшість дослідників слушно вважає, що їхній свідомості й донині притаманні міфологічний колорит, певна патріархальна традиційність, у тому числі й у сприйнятті феномену часу. Крім того, історія цього народу часто-густо оповита ореолом містичної таємничості й драматизму, не в останню чергу пов'язаних, зокрема, з косовським міфом.

Пошана до минулого, до традицій, які, безперечно, великою мірою формували їхні сучасні погляди на світ, уписуються в ширшу — балканську модель світу. Формулюючи сутність останньої, відома дослідниця Т. В. Цив'ян схильна вбачати основну властивість «балканськості» в тому, що «неунікальні явища складаються в унікальну мозаїку» [24]. Для репрезентації такого наскрізного

[21] *Цвијић Ј.* Психичке особине Јужних Словена.— С. 190–204.— https://www.slideshare.net/ljubicaradovanovicnikolic/phisike-osobine-juznich slovena.

[22] *Поповић М., Тимотијевић М., Ристовић М.* Историја приватног живота у Срба: од средњег века до модерног доба. — Београд, 2011. — С. 71; 74.

[23] Див., наприклад: *Мешкова И. Н.* Смысловая эволюция концептов пространства и времени в современной культуре : Дис. …канд. филос. наук.— Ставрополь, 2007.— С. 175–176.

[24] *Цивьян Т. В.* Лингвистические основы балканской модели мира / Отв. ред. В. Н. Топоров.— М., 1990.— С. 67.

балканського нюансу авторка пропонує характерний набір символів, заснований на системі понять, пов'язаних зі структурою часу: це, зокрема, *дорога* або *шлях* як засоби вираження безкінечності, закладені до структури простору, які можуть поєднувати, зв'язувати в одне ціле, нівелювати або, навпаки, роз'єднувати низку подій; іноді — це так званий «осьовий час» як символ спадкоємності та «*спресований час*» як одне з його семантичних відгалужень, коли особа нібито перебуває одночасно на декількох часових відрізках свого життя; це час як континуїтет без початку й кінця, «наскрізний час», пов'язаний з ідеєю лабіринту, руху в ньому й позачасового існування, тобто з відмовою від поняття часу взагалі.

Однак основоположною і традиційною є та модель, у межах якої час несе в собі ідею солярного кола або так званого балканського кола, клубка, що розмотується. Цей символ має певні особливості: коло рухається не лише навкруги своєї осі, а й поступально, і є здебільшого розімкненим, з хвилястою або зигзагоподібною будовою лінії. Крім цього, дослідники часто відзначають роль характерних балканських візуальних і рухових кодів: *орнаментів* і *меандрів*, *хореографічних кодів* — кругових танців, що гармонійно вписуються в наскрізну модель балканського міфопоетичного уявлення про часопростір із властивими йому циклічністю й вічним поверненням [25].

Очевидно, певний вплив на конфігурацію сегмента минулого часу поля темпоральності як системи в сербській мові мало й прийняття сербами, так само як і багатьма іншими слов'янськими народами, християнських поглядів на світ у їхній візантійській концептуальній та естетичній версії. Ця обставина справила істотний вплив і на розвиток ментальності й переосмислення категорії часу. Зокрема, вивчаючи давньоруський Пролог, писемну пам'ятку, що раніше не вивчалася, дослідниця Т. Д. Маркова здебільшого зосереджує увагу на вживанні низькочастотних претеритальних форм — перфекта і плюсквамперфекта, перший з яких став універсальною формою минулого часу, а другий — зник майже зовсім. Аорист виступає в згаданій пам'ятці найчастотнішою формою минулого часу, імперфект зустрічається дедалі рідше, плюсквамперфект також є низькочастотною формою з чітко визначеними семантичними характеристиками: плюсквамперфекти позначають дію, не включену до композиції, тобто дію, що здебільшого стосується преамбули сюжету.

Натомість перфект є в цій пам'ятці низькочастотною формою, попри те, що в давньоруських розмовно-ділових текстах досліджуваного періоду форми перфекта домінують і створюють враження найперспективнішої форми минулого часу. Перфект уживається тут здебільшого з дієловом-зв'язкою (причому лише в формах 2-ої та 3-ої особи однини), але й без неї (кількість випадків таких уживань є ненабагато меншою, ніж кількість уживань перфекта з дієловом-зв'язкою). На думку авторки, незважаючи на можливу варіативність тривалості дії (тривала; регулярно повторювана в минулому дія, яка продовжується і в момент, коли ведеться оповідь, або ж призупиняється до цього моменту чи спрямовується в майбутнє; короткочасна; однократна тощо), результат будь-якого різновиду названих дій реалізує сему результативності і вже фіксується в момент

[25] Див. також: *Цивьян Т. В.* Движение и путь в балканской модели мира. Исследования по структуре текста.— М., 1999.— С. 10–15; *Цивьян Т. В.* Модель мира и её лингвистические основы.— 3-е изд., исправл.— М., 2006. — 280 с.; *Злыднева Н. В.* Орнамент как тип культуры // Миф.— София, 1989.— С. 95–107; *Злыднева Н. В.* Визуальный нарратив: опыт мифопоэтического прочтения.— М., 2013.— С. 219–233.

мовлення. Оскільки в давньоруській мові перфект споконвічно вживався на позначення дій, що відбулися в минулому, але були пов'язані з теперішнім часом, у XVI ст. перфект істотно розширює семантичний спектр у текстах ділового характеру і «вбирає» в себе відмінки аористної й імперфективної семантики [26].

У підсумках дослідження Т. Д. Маркової привертають увагу не лише лінгвістичний вимір, а й філософсько-методологічні параметри. Так, зокрема, авторка доходить висновку про те, що «плюсквампрефект може пов'язати минуле з теперішнім і майбутнім у суцільний ланцюг подій, об'єднаних загальним результатом. <…> Претерити є підсистемою не лише в мові, а й у тексті, де вони функціонують злагоджено, активно взаємодіючи як в аспекті семантики, так і в аспекті композиційного включення. <…> Тому й зміни, пов'язані з витісненням одних минулих часів іншими, необхідно розглядати тільки як зміни системні, що "зачіпають" увесь організм, який формують претерити. Еволюція претеритальної системи явно спрямована в бік формування в мові, а отже, і в національній свідомості, принципово нової концепції — концепції **осьового часу**. <…> Опанування простору нової релігії привело врешті-решт до певного зміщення традиційних акцентів: **від** перейнятої у Візантії **оповіді** про диво Боговтілення й воскресіння **до** передчуття **Зустрічі**. <…> Для осмислення такої перспективи, для усвідомлення реальності інобуття потрібна й інша темпоральність, інше відчуття часу й себе в ньому, потрібна дієслівна система, також спрямована у майбутнє…» [27].

Невід'ємною складовою частиною сучасних наукових розвідок у царині уявлень про час стали так звані «ментальні мапи», які максимально сприяють візуалізації певного поняття, описують і структурують його, і на яких балканський півострів у контексті наявних стереотипів і поділу на «специфічно балканське» (в тому числі й «суто сербське») та «європейське» часто протиставляється європейському з конотацією «інакшості».

Стосовно колективної пам'яті сербів нерідко вживаються стереотипні визначення на зразок: «патріархальна балканська відсталість», «одержимість минулим і генеалогіями», «соціум, звернений до минулого», «темний, похмурий бік Європи», «колективне антиєвропейство» тощо. Утім, такому сприйняттю нерідко протиставляються й уявлення про «модерну», «європейську», «космополітичну» Сербію. Проте, як зазначають дослідники, типовими параметрами базових онтологічних категорій сприйняття світу, закріпленими за південно-східною частиною Європи, а надто — за Сербією, залишаються усталені уявлення про орієнтацію цього народу на «культурну пам'ять», тобто про значну схильність його до зберігання колективних спогадів або їхнього міфологічного мислення [28].

---

[26] Детальніше про це див: *Маркова Т. Д.* Функционирование форм перфекта и плюсквамперфекта в древнерусском Прологе XVI века // Вестн. Челябин. гос. пед. ун-та : Сер. «Филология и искусствоведение».— 2010.— № 1.— С. 303–312.

[27] Там же. — С. 312; також докладніше про це див.: *Маркова Т. Д.* Время и вечность в претеритальной парадигме древнерусского Пролога XVI в. // Вестн. Новгород. гос. ун-та им. Ярослава Мудрого. — 2009. — Вып. 54. — С. 43–47; *Маркова Т. Д.* Славяно-русский Пролог как транслятор православной модели жизни // Вестн. Челябин. гос. пед. ун-та. — 2012.— № 8. — С. 281–289; *Меречина С. И.* Система глагольных форм времени в произведениях Кирилла Туровского : Дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 2001.— С. 2–9; *Петрухин П. В.* Экспансия перфекта в древнерусском летописании как типологическая проблема // Исследования по теории грамматики / Ред. Ю. А. Ландер, В. А. Плунгян, А. Ю. Урманчиева.— М., 2004. — Вып. 3. — С. 313–329.

[28] *Đerić G.* Svakodnevne diskursivne prakse o «osobinama naroda» i važnosti nacionalnog identiteta // Politika i svakodnevni život Srbije 1999–2002 / Ur. Z. Golubović, I. Spasić, Đ. Pavićević. — Beograd, 2005. — S. 175–210.

Отже, серед характерних рис парадигми сербської ідентичності, безпосередньо пов'язаної з минулим часом, традиційно чітко простежуються повернення до минулого, а також певні символічні й культові дати в так званих колективних автобіографіях. До останніх належить, наприклад, пов'язаність із міфами, релігійними віруваннями й ритуалами і, звичайно ж, із трагічною битвою на Косовому полі на Відовдан у 1389 р.

Великою мірою світло на цю проблему, щоправда, в дещо іншому ракурсі, проливають фундаментальні польові дослідження на теренах Балкан німецького вченого-етнолога й культуролога, редактора часопису «Ethnologia Balkanica», фахівця в галузі міжкультурної комунікації К. Рота. Вони стосуються культури побуту й уявлення про світ балканських народів (зокрема, сербів) доби драматичних соціально-політичних змін у південно-східній Європі на «зламі» епох: доби переходу від соціалізму й постсоціалізму до демократії. Як відомо, часто ці зміни супроводжувалися війнами й міжнаціональним військовим протистоянням, а на рівні ментальності К. Рот простежує, як люди сприймають те, що отримали у спадок від соціалізму, й реагують на серйозні виклики процесу глобалізації. У своїй монографії під промовистою назвою «Картини в свідомості» [29] він приділяє велику увагу дослідженню розширення меж ЄС на Балканах, втраті Сербією Косова й Метохії, впливові цього процесу на свідомість сербів, певному розчаруванню від очікувань, пов'язаних з майбутнім вступом до ЄС після короткого періоду ейфорії, що призвело до появи серед населення скептичних настроїв, фрустрації, втрати відчуття перспективи, безнадії, безвиході тощо, підсилюваних до того ж численними фінансовими кризами. Щодо наслідків, викликаних такими стрімкими змінами, які безпосередньо торкнулися ментальності сербів, у передмові до свого дослідження пізнішого часу К. Рот зазначає: «Ця зміна для багатьох людей стала шансом, але для більшості сильним або ж занадто сильним викликом, що призвів до відповідної протилежної реакції: це повернення до натурального виробництва лише з метою прохарчуватися, відсторонення й бажання жити у "власній шкаралупі", звернення до історії або навіть ностальгічне занурення в народну культуру або оце "балканське" в ній» [30]: болгарська чалга, так само як і сербський турбофолк, є найочевиднішими музичними формами вираження цієї гонитви за «балканською ідентичністю».

Разом з тим, дедалі частіше висловлюються думки про неоднозначність у тлумаченні поглядів на основні категорії, потяг до їхнього збереження або відкидання інтеграційних процесів, а також про відносність самих традицій поділу європейського географічного простору [31]. Коментуючи критерії сприйняття часу, а відповідно й модель поділу суспільства, запропоновану американським ученим Дж. М. Хелперном, сербська дослідниця Г. Джерич справедливо зауважує, що саме вивчення соціальної поведінки 90-х років минулого століття крізь призму парадигми трьох часових осей лягло в основу загальноприйнятих уявлень про вкоріненість нібито «допотопного» й міфологічного мислення у сербів. Ідеться про лінійну, циклічну та лімінальну часові осі. І якщо лінійному сприйняттю притаманні одноманітний плин часу й своєрідне строго послідовне «нанизування» подій на часовій осі, а циклічному — круговий час (події, що повто-

[29] Див.: *Rot K.* Slike u glavama: ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi / Prevela s nemačkog A. Kostić. — Beograd, 2000. — 392 s.

[30] *Rot K.* Od socijalizma do Evropske Unije. Ogledi o svakodnevnom životi u jugoistočnoj Evropi. — Beograd, 2012. — S. 29–34.

[31] Див.: *Subotić M.* Tradicija podela: prilozi simboličkoj geografiji evropskog prostora // Integracija i tradicija. — Beograd, 2003. — S. 79–97.

рюються), то лімінальний час як важливі віхи фіксує певні важливі історичні події, причому незалежно від їхньої віддаленості в лінійному сенсі від ситуації, в якій про них ідеться. Лінійне розуміння часу, як правило, асоціюється із суспільством, високорозвиненим в індустріальному відношенні й спрямованим до майбутнього, а уявлення про циклічний час — з традиційною людською спільнотою, що займається землеробством.

Сприйняття лімінального («примарного», «застиглого», гранично зконцентрованого) часу, де минуле, теперішнє і майбутнє є максимально «злитими», часто в одній точці, фактично дуже мало досліджувалося на прикладах європейського суспільства. Надзвичайно вагомими в цьому розумінні, зокрема для дослідження лімінального часу, стали етнографічні польові дослідження американських учених Дж. М. Хелперна та його дружини Б. Керевські-Хелперн у Сербії. Згодом подружжя значно розширило контекст і підкріпило його результатами польових досліджень на теренах Боснії, Чорногорії, Македонії, Хорватії та Словенії. Понад тридцять років Дж. М. Хелперн та Б. Керевські-Хелперн періодично збирали й аналітично переосмислювали матеріал, фактично в самому «серці» Сербії — в селі Орашац, у Шумадії. Завдяки сербському етнолінгвістові М. Філіповичу Дж. М. Хелперн обрав саме цей, найадекватніший ракурс дослідження: зріз життя й уявлень про світ людей із села в центральній Сербії [32]. У центрі дослідження — питання, пов'язані з тим, які саме особливості структурують пам'ять народу про своє колективне минуле й чи впливає форма, в якій зберігається колективна пам'ять, на спосіб передавання інформації. У розділі, безпосередньо присвяченому лінійному й циклічному часові, автори ставлять перед собою мету зв'язати накопичені факти за допомогою концептів лінійного й циклічного часу: «Тут не йдеться про незалежні системи. <…> Для ціннісних відмінностей між цими часовими процесами характерно, що набагато легше визначити лінійний час як негативний і циклічний як позитивний. Лінійний час не має фіксованого кінця. <…> Його можна проектувати на минуле, але не можна легко визначити стосовно минулих подій. З культурологічного погляду лінійний час плине у світському, а не в сакральному контексті. Ушанування святого має визначатися як циклічний час» [33].

Зазначені вище теоретичні положення проілюструємо на прикладі знакового літературного твору, який, на нашу думку, найяскравіше ілюструє параметри, що стосуються категорії минулого часу в ментальності сербів. Ідеться про відомий роман «Облога церкви святого Спаса» сучасного сербського письменника Горана Петровича, представника постмодернізму й лауреата престижної сербської літературної премії журналу «НІН». Роман було написано 1997 р., він просякнутий передчуттям трагічних подій і є довершеним зразком переосмислення сербської історії. В основі сюжету твору — реальні історичні факти, а саме вторгнення на початку 1290-х років об'єднаного війська болгар і куманів у Сербію і знищення монастиря Жича, розташованого поблизу міста Кралєва. В основі роману — виразний етноментальний символ чотирьох вікон, які монах Сава, брат сербського короля Стефана Першовінчаного, нібито привіз із Нікеї і наказав встановити на верхньому поверсі притвору церкви Святого Спаса. Через ці вікна, що символізують очі, відкривається не лише панорама на всі чотири сторони

[32] Див.: *Halpern J. M., Kerewsky B. A.* Serbian Village in Historical Perspective. — New York, 1972. — 152 p.

[33] *Керевски-Халперн Б., Халперн Дж. М.* Трећина века у проучавању српског. Са енглеског превела М. Прошић-Дворнић // Етнолошке свеске. — Београд, 1986. — Бр. 7. — С. 153.

світу, а й на «чотири напрями часу», що їх окреслює письменник: це — минулий час, теперішній, майбутній і «далекий теперішній час».

Минулий час в уяві письменника є славетною сторінкою історії країни — сильна середньовічна держава; майбутній час — події, що відбуваються через сім століть, — буремне існування невеликої держави, затиснутої між великими країнами, якій загрожують «останні часи»; теперішній час — радісне святкування Великодня в церкві Святого Спаса в монастирі Жича. Час «далекого теперішнього» реалізується в описі навали війська відинського князя Шишмана на монастир Жича. Метою князя було отримати пір'їнку Ангела, що її Святий Сава залишив для зберігання ігуменові монастиря. За сюжетом твору, силою молитов вірян церква Святого Спаса під час навали чужоземців здійнялася в повітря, проте все одно її було захоплено ворогами. Крамар Андрія зі Скадара, порушивши заповіт Святого Сави, відкрив усі чотири вікна одночасно, унаслідок чого передчасно відкрите «недозріле» майбутнє розвинулося лише на декілька років уперед і «боготканні» часи було сплутано. За легендою, востаннє вікна, що символізують усі чотири напрями часу, було зібрано докупи в Жичі, у келії Святого Сави. Однак Андрія Скадарець «викрав час», який належав монастиреві, що спричинило катастрофу: «сербський час» (минулий, теперішній і майбутній) — «розсипався в прах і переплутався», тому нині вікна в обидва теперішні часи закладено камінням. Як справедливо зазначають дослідники, роман Г. Петровича є художньою спробою втілення концепції християнського сприйняття часу, яке є антиномічним за своєю суттю, — адже лінійність у ній органічно співіснує з циклічністю. Крім цього, «Облога церкви Святого Спаса» є прагненням втілити біблійну версію історії людства, яка навчає того, що порушення священних заповідей неминуче призводить до непоправних наслідків [34].

Г. Петрович досягає неповторної самобутності завдяки віртуозній мистецькій «грі» з часовими планами (адже деякі події його роману відбуваються в минулому, деякі — в наші дні, при цьому всі вони явно спроектовані на майбутнє), введенню до контексту реальних історичних постатей сербської середньовічної історії та вигаданих персонажів минулого й сьогодення, майстерному балансуванню на межі сну й дійсності, що реалізується через арсенал неперсічних імпліцитних і експліцитних виражальних засобів. Автор відмовляється від усталеної конфігурації хронотопу, ламає стереотипні уявлення про час, натомість пропонуючи читачеві химерний часовий код, стереоскопічну систему часових координат, що ґрунтується на використанні вікна як неповторного міфопоетичного символу. Саме такий сакрально-символічний зміст сконцентровано, наприклад, у заголовку восьмого розділу роману («Четири стране света и четири главна смера времена»), який виконує одразу декілька важливих функцій: з одного боку, парцеляції дискурсу, з другого, — релевантного фактора когезії й когерентності тексту.

Як відомо, синтетичні форми минулого часу — аорист і імперфект — є особливо «виграшними» не лише в плані введення часових координат, а й у сенсі стилістики подачі мовного матеріалу. З погляду стилістики репрезентації часових шарів особливо помітними є короткі речення, засновані на використанні експресивного потенціалу синтетичних форм аориста: оповідач часто-густо домагається стрімкої «зміни кадрів», яка створює враження візуалізації дискурсу:

[34] Докладніше про це див., наприклад: *Маркова В. А., Суховей А. Н.* «Слова привести в согласие»: творчество Горана Петровича в христианском контексте // Вісн. Харків. держ. акад. дизайну і мистецтв.— 2007.— № 3.— С. 204–210.

«*Храм се стресе* (тут і далі курсив наш. — *В. Я.*). *Тргну.* Неодлучно *застаде.* Нешто *пуче.* Потом *звекну*. Уз туп удар у трави *завршише г*ромадни обручи Земљине теже. Црква Светог Спаса *се ваздигну* навише» [35]. Іншим прийомом реалізації внутрішньої форми аориста як потужної, експресивно забарвленої претеритальної форми може бути приклад, коли вона стає авторові в пригоді на початку та наприкінці абзацу. Природно, що в цьому випадку вона виконує роль стилістичної інкрустації тексту: «И тако и *би.* ... Напослетку, потпуно *пуче* — у мукло ћутање» [36].

Часто наратор досить близько підпускає до себе читача в тому розумінні, що нібито дає йому примарну можливість осягнути сенс часу. Створюється враження того, що ще трохи — і час можна буде обчислити, майже доторкнутися до нього, оскільки він виступає конкретною одиницею виміру простору або навіть продуктом харчування, предметом, який можна розсипати, тощо. З іншого боку, він залишається ілюзією, плинною рікою, яка сама відміряє відведений людині вік: «*Седам векова даље* од жучне видарске расправе, три мастора нађоше жену која је у свом сну већ чекала крај распремљене колевке» [37]. Взаємопов'язаність часо-просторових вимірів експліцитно передано в реченні не стільки претеритальною формою, скільки дискурсним маркером тексту з узагальненою, символічною семантикою. На підтвердження цієї тези можна навести ще два красномовні приклади створення образу часу як живої субстанції і як абстрактного символу: «Истина, овај је прозор често показивао и неразумљиве слике, рецимо, у самом средишту једног западног града *механичку направу која се храни свежим временом...*», «Само *расипате време....*» [38].

Амбівалентність сприйняття часу як сакралізованої символічної субстанції виявляється в своєрідному ототожненні його з образом *Долі* як усталеного, заздалегідь продуманого порядку існування речей і явищ: «Редослед се не може реметити. Дани се не могу прескакати. Таква је људска судбина» [39]. Довершеного вербалізованого втілення образ *Долі* набуває в порівнянні його з символічним образом невблаганного *Колеса-Часу*: «Али, *судбина је точак.* ... У ноћи када је и на јави осетила прве трудове, цар Теодор Ласкарис никако није отпуштао Филипу у њене одаје» [40].

Невід'ємним складником стилістичної тканини роману Г. Петровича, що, безперечно, збагачує і робить його неповторним, є наявність у ньому оніричних мотивів. Незважаючи на те, що цей стилістичний прийом аж ніяк не можна назвати новим, під пером Г. Петровича він набуває неповторного змісту. Так, зокрема, ключові позиції в системі образності роману «Облога церкви Святого Спаса» посідають події та описи, які однозначно не можна віднести до певного онтологічного або часового плану. Вони перебувають на межі сну й реальності, а за стилістикою подачі нагадують фільми видатного іспанського режисера Луїса Бунюеля (особливо, скажімо, його стрічку «Скромна принадливість буржуазії»), де перетікання сну в реальність і продовження реальності уві сні є характерним художнім прийомом, вирватися з «обіймів» якого глядач просто не в змозі: коли він черговий раз починає стежити за якоюсь начебто реальною ху-

[35] Усі цитати з літературного твору подано за виданням: *Петровић Г.* Опсада цркве светог Спаса.— Београд, 2008.— С. 76.
[36] Там же.— С. 181.
[37] Там же.— С. 58.
[38] Там же— С. 35; 58.
[39] Там же.— С. 117.
[40] Там же.— С. 57.

дожньою колізією, виявляється, що це був сон, а коли він переймається мареннями й сновидіннями якогось персонажа, вони несподівано й непомітно «перетікають» у реальний часовий пласт і т. д. Усі ці прийоми мають, проте, одну спільну ознаку: вони є засобом маніпулювання свідомістю реципієнта й могутнім важелем впливу на його підсвідомість.

Аналізуючи експліцитні вербальні засоби аналізованого роману, не можна не згадати про майстерні авторські прийоми використання імперфекта, значення якого, так само, як і значення аориста, було предметом численних дискусій. Надзвичайно виразними є свідомі авторські повтори тієї самої імперфектної форми дієслова наприкінці розділу, як-от: «Жича *се пуњаше* мирисом тамјана, као раним мирисом мироносница...», «Жича *се пуњаше* светлошћу, као неугасивим огњем», «*Жича се пуњаше* великом, победном песмом» [41]. Особливе місце в поетиці часових нашарувань роману посідають імперфекти, які вживаються в експресивно забарвлених діалогічних пасажах або для так званого «перемикання» реплік персонажів: « — Чедо моје, знаш ли ти шта чиниш? Не познајеш ти овај вир дубоки! Нећу да изгубим и другог сина! — *мољаше* Саву отац Симеон, указујући му се из сна у сан, сав у скрби», «— Добар сан и теби, намерниче! — расположено *одвратише* три мајстора» [42].

Симптоматично, що у вимірі подібної часової парадигми перебуває і загальне поняття про філософію життя, яке проповідує Г. Петрович. Незважаючи на уявну безапеляційність суджень автора, наступний чудовий метафоричний образ, який до того ж відкриває черговий розділ, також подається крізь призму тісного переплетіння сну й реальності: «Сваком је дана *одређена мера сна или јаве.* Неко лагано, неко журно, али се *ова количина накнадно не може увећавати или умањивати*, она је *непроменљива.* Пре или касније *корито времена* опусти. Обале остану, но између њих ништа више не тече» [43].

Цікавими з погляду авторської репрезентації часового стратуму твору є й випадки повторів тих самих, на перший погляд, нейтральних у стилістичному відношенні претеритальних форм перфектів від дієслова *бити* («основного дієслова буття») на початку кожного з абзаців, які є, по суті, завершальним акордом, вишуканою стилістичною інкрустацією розділу: «Ох, како *је било* монасима када је гомила камена, јаука и земље затамнила једно уздање», «Ох, како *је било* мирјанима, када су од целе Милутинове војске препознали несрећног Гојка», «Ох, како *је било* свима док су слушали веселе усклике Бугара и Кумана», «Ох, како је све то, уистину, *било* тужно за гледање» [44]. Певна річ, це не означає, що, описуючи події сербської середньовічної історії, автор роману опікується лише бажанням передати особливості граматичної структури тогочасного мовного зрізу, проте авторське прагнення до стилізації урізноманітнення прийомів художнього викладу за рахунок синтетичних претеритальних форм не викликає жодних сумнівів. Таким чином, промовиста релевантна риса, яка вирізняє арсенал образних засобів Г. Петровича, полягає в цілком свідомій зміні експліцитних вербальних засобів залежно від часу описуваних подій: «Седа брада и косе некада моћног самодршца, милостивог великог жупана Стефана Немање, *беху* влажне од дуга пута под звезданим искрама», «Нигде на видику *не беше* двоглавих орлова, заштитника Источног царства», «Византинци <…> *увидеше* да им

[41] Там же.— С. 12.
[42] Там же.— С. 99; 132.
[43] Там же.— С. 121.
[44] Там же.— С. 182.

нема спаса, *стадоше се спремати* <…> Мимо мољенија једино *беше* хроничар Никита…», «Сам краљ *се пресвуче* у младе хаљине, па коштаним чешљем *стаде да крепи* своју дугу браду», «Већ после неколико одговора и свуда по амфитеатру *лебдео је* осећај да ће овај кандидат <…> благо положити пријемни испит за упис на студије орнитологије», «Међутим Богдану више *нису сметала* овако сеновита питања» [45].

Попри той факт, що однозначного тлумачення проблеми часу наразі немає, Сербія, поза всяким сумнівом, продовжує привертати увагу слов'янських і зарубіжних дослідників як країна, овіяна ореолом таємничої міфологічної архаїки, традиційності, патріархальності, містичності й зверненості до минулого. У поетичній формі цю думку найобразніше висловила Д. Максимович — відома сербська письменниця минулого століття: «Србија је велика тајна; не зна дан шта ноћ кува, нити ноћ шта зора рађа, не зна грм шта суседњи грм сања нити птица шта се догађа између грања….Сваког часа све се мења, ниједног кута ни листа нема да није тајна» [46].

V. I. YARMAK

GENERAL PARAMETERS OF THE STUDY OF PRETERITE VERB FORMS IN SERBIAN LITERARY DISCOURSE

The article deals with correlation of general scientific, semantic and formal grammar parameters of research regarding synthetic and analytic past tense verb forms in contemporary Serbian literary discourse. Functioning of preterit verb forms is analyzed in the context of the country's geopolitical position, history of the Serbian people, and specific character of its mentality's formation.

Keywords: synthetic preterit forms, analytic preterit forms, imperfect, aorist, perfect.

[45] Там же.— С. 16, 228, 229; 127; 129.

[46] *Максимовић Д.* Србија је велика тајна.— https://laban.rs/lib/Desanka_Maksimovich/Srbija_je_velika_tajna.